

בין התבדלות לאינטגרציה: לאחר דור וחצי יוליה לרנר ועדנה לומסקי-פדר

ליסק היה בין הסוציולוגים הראשונים (לצד תמר הורוביץ ואלי לשם) שחקר את ההגירה הרוסית בשנות ה־90. הוא זיהה מהר מאוד שיש כאן לא רק התרחשות בעלת השלכות משמעותיות על החברה הישראלית, אלא גם תופעה מרתקת מבחינה סוציולוגית. אפשר לראות בו את אחד האבות המייסדים של הסוציולוגיה של ההגירה הרוסית, ולכן כל מי שחוקר קבוצה זו אינו יכול שלא להתייחס לעבודותיו בין מתוך הסכמה והמשכיות ובין מתוך ביקורת ופריצה לכיווני מחקר אחרים.

נושא ההגירה לא היה חדש לליסק מפני שהוא חקר בהרחבה את העליות של שנות ה־50. הוא היה ביקורתי מאוד ביחס לקליטת העלייה בתקופה זו, והדבר בא לידי ביטוי בכותרת ספרו שסיכם את המחקר (1999): העלייה הגדולה של שנות החמישים – כישלוננו של כור ההיתוך. קריאה בספר מלמדת שעמדתו הביקורתית מעוגנת עמוק בהגדרות ההגמוניות של משמעות ההגירה והקליטה, ולכן יותר משביקר את כור ההיתוך כאידאולוגיה מנחה, הוא ביקר את אופן מימושה של אידאולוגיה זו. למשל, הוא הצביע על היחס הפטרוני של הקולטים ואף על מה שהוא כינה "הבורות ואטימות הלב" שלהם באינטראקציה עם העולים הנקלטים, אבל הוא לא הרהר על המניעים של הממסד ולא ערער על יחסי הכוח המובנים על־ידי "המדינה" בתוך התהליך של קליטת העלייה. הוא הצביע על ההשלכות ההרסניות של "הסטראוטיפים והסטיגמות", אך לא תהה על המסלול המדיני שבו הן מתורגמות למדיניות החינוך, התעסוקה והשיכון של העולים.

* פרופ' עדנה לומסקי-פדר, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה ובית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דואר אלקטרוני: msednal@mscc.huji.ac.il

ד"ר יוליה לרנר, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

דואר אלקטרוני: julialer@bgu.ac.il

הגם שמחויבותו של ליסק לפרויקט הציוני אינה מוטלת בספק, הוא אינו ציוני "שוטה", אלא ציוני מאוכזב וכואב. עמדתו הביקורתית באה לידי ביטוי לא רק בעבודתו המחקרית, אלא גם במעורבותו האזרחית, ואנו שומעים זאת היטב בנאום הביקורת ששנא בשנת 1992 בטקס פרס ישראל כנציג מקבלי הפרס. הוא עסק בנאומו בדאגה אזרחית וקרא לחשבון נפש ציבורי, לניצחון של ההיגיון ושיקול הדעת ולאומץ להבחין בין טוב לבין רע.

על רקע זה יש להבין את זעמו של ליסק על הסוציולוגים הביקורתיים שראו בו חוקר ממסדי המייצג את הסוציולוגיה המגויסת. הוא זעם לא רק על הטענות התאורטיות ועל הפרשנות ההיסטורית של הביקורתיים, אלא גם על כך שניכסו לעצמם את הביקורת. אם נידרש להבחנה של ליסק בין סוציולוגים ביקורתיים לבין סוציולוגים חתרניים, הרי שהוא, לשיטתו, היה ביקורתי, אך לא היה חתרן. הוא לא חתר תחת הנחות המוצא של הציונות בנוגע לשאלה מה היא ההגירה הראויה ומה היא קליטה טובה, אלא פעל בתוכן. כך עשה, כפי שראינו ביחסו לחקר העליות בשנות ה-50, ומתוך פרספקטיבה זו התבונן גם בעלייה החדשה – ההגירה הרוסית.

איננו מתכוונות להצטרף לוויכוח הפרדיגמטי שבין ליסק לבין הביקורתיים על חקר החברה הישראלית, ובכלל זה על חקר ההגירות. מה שאנו מבקשות לטעון הוא שנאמנותו של ליסק לציונות מסגרה את מבטו המחקרי בלי שהיה רפלקסיבי לכך. אתוס השיבה ומודל ההגירה והקליטה הנגזרים ממנו היו מסגרות הפרשנות שהכתיבו את עבודתו – מה הוא רואה (ומה אינו רואה), מה הוא שואל (ומה אינו שואל), איך הוא מנתח ומסביר ועד כמה הוא שואף להגיד דבר-מה על תאוריה של הגירה מעבר למקרה הישראלי. חשיבתו הפונקציונלית-מבנית ארוגה במידה רבה בתוך המחויבות לאידאולוגיה הציונית, והמודלים הפרשניים הללו מזינים זה את זה. בהמשך נראה כיצד אתוס השיבה הכתיב את עבודתו של ליסק בכל הנוגע להגירה ולעלייה הרוסית, ולאחר מכן נראה כיצד עבודתו של חוקרים מאוחרים יותר מציעות ראייה מחקרית אחרת. שמו של הספר המרכזי שכתב ליסק (1995) על ההגירה הרוסית הוא העולים מחבר העמים בין התבדלות לאינטגרציה. שם זה לא רק מלמד על התזה המרכזית של ליסק בנוגע להגירה הרוסית, אלא גם חושף את הנחותיו באשר לתהליך ההגירה ולמהגרים מחבר העמים.

ראשית, ליסק ממשיך לקבל כמובן מאליו את ההנחות של אתוס השיבה. לפי אתוס זה, מסע ההגירה לישראל הוא מהלך לינארי, טלאולוגי ופרוגרסיבי. המהגרים, בשפתו של ליסק, הם עולים, והציפייה מהם היא שיתנתקו מן הבית הישן, ישתלבו בחברה ויאמצו את הישראליות משום שהיגרו מסיבות אידאולוגיות. לדעתו, מהלך זה יושג באמצעות תהליכי דה-סוציאליזציה ורה-סוציאליזציה. המפגש בין החדשים לבין הוותיקים נבחן בעיקר דרך הפריזמה של קולטים ונקלטים, תפיסה שעומדים מאחוריה לא רק יחסי כוח ברורים, אלא גם ההנחה של השפעה דו-כיוונית במפגש התרבותי בין הקבוצות. כל מה שמלמד על שימור הקשרים עם הבית הישן וכל מה שמסמן את המהגרים

הרוסים כשונים מן המקומיים נתפס אפוא בעיני ליסק כביטויים של התבדלות, כמכשול באינטגרציה ואחר כך גם כסיבה לכישלונה. לדעתו, מה שמאפיין את דוברי הרוסית בחברה הישראלית הוא תהליכי גטואיזציה, והמשגה זו חלחלה והשתרשה בשיח הציבורי כ"גטו רוסי". התפיסה החזקה של אינטגרציה במושגים של אימוץ הישראליות ההגמונית לא אפשרה לו לבחון את התהליכים, שהוא כינה "התבדלות", באמצעות מודלים אחרים של שייכות, מודלים דיאלקטיים, היברידיים ופרפורמטיביים יותר באופיים ששימשו בסיס למחקר של חוקרים מאוחרים יותר.

הבחירה במושג התבדלות גם היא מעניינת מאוד בהקשר זה. ניתן להניח שליסק בחר בו בקפידה מבין המושגים האחרים המתארים מצבים של אי-שילוב, כמו סגרגציה, הדרה או שוליות (מושגים שהוא משתמש בהם כדי לתאר, למשל, את מצבם של היהודים ברוסיה). בחירה זו מלמדת שלדעת ליסק יש מידה של סוכנות (agency) במיקום הלא משולב, כלומר המהגרים הרוסים "בוחרים" או "מעדיפים" שלא להיטמע בחברה הישראלית. יש שיטענו בנקודה זו שליסק לא הדגיש מספיק את תהליכי ההדרה (הפורמליים והלא פורמליים) בחברה הישראלית בכל הנוגע לרוסים, אך לדעתנו בחירה זו מלמדת בעיקר על העובדה שליסק הדגיש בעבודתו את שכבת האינטליגנציה בקרב ההגירה הרוסית. ליסק ראה בחבריה נושאי הון תרבותי שהובא מן הבית הישן והעניק למהגרים כוח לעמוד מול תהליכי ההטמעה. אין ספק שהוא היה מבין הראשונים שזיהה את חשיבותה של שכבת "האינטליגנציה" בהגירה הרוסית, אך היהו נעשה ללא ניסיון להעמיד שאלות סביב זהות קבוצתית זו. הוא התייחס לאינטליגנציה כמאפיין אובייקטיבי, מהותני כמעט, ולא כמשאב סימבולי תרבותי שהמהגרים מגייסים (וחלקם גם מייצרים במקומם חדש) במאבק על מיקומם בחברה בישראל.

נראה שההשוואה לעליות שנות ה-50, הנוכחת כל העת בכתיבתו של ליסק על הרוסים, מחזקת את החשיבות שהוא מייחס לאינטליגנציה. מתוך ההשוואה של אופן התנהלותו של הממסד הקולט בשני המקרים – הפתיחות הגוברת של החברה הישראלית, מצד אחד, והתגובה של המהגרים הרוסים כלפי הקולטים, מן הצד האחר – הוא אינו יכול שלא לראות את כוחה של הקבוצה המהגרת החדשה לשמור על זהותה, וכוח זה מגולם לדעתו בקבוצת האינטליגנציה. בהבעת הוא ממשיך לפרש את מאבקי הזהות הללו כהיפוך לאינטגרציה, שאותה הוא עדיין תופס במושגים של אימוץ הישראלית התקנית ורואה בה מרשם להצלחת הקליטה.

אתוס השיבה קיבע את מבטו של ליסק גם באופן שהוא התייחס לזהות היהודית-לאומית כאשר הוא בחן אותה מתוך תפיסה הקרובה למהותניות הן במובן של המשכיותה בזמן ההיסטורי והן ככוח מניע להגירה לישראל (ליסק ולשם, 2001). הפריזמה היהודית-לאומית הגדירה לו את גבולות המגע של העולים עם המקומיים, והוא לא התייחס כלל למפגש בינם לבין הפלסטטינים אזרחי המדינה, להוציא העמדות הפוליטיות של הרוסים בנוגע לקונפליקט. פריזמה זו מיקדה את מבטו בקשרי הגומלין שבין הזהות היהודית-הישראלית לבין הזהות הרוסית, ומאפייני זהות אחרים בקרב המהגרים (דתיות, אתניות,

מאפייניהם כחלק מן הדיאספורה) נדחקו לאחורי הבמה. כמו כן, פריזמה זו מונעת ממנו לראות את התפתחותם של דפוסי שייכות למקום החדש, החותרים תחת הזיקה ההדוקה כל כך בין הבית הפרטי לבין הבית הלאומי המעצבת את אתוס השיבה. דורות החוקרים שבאו לאחר ליסק מכירים היטב את עבודתו, אך בניגוד לו ולבני דורו הם אינם תופסים את אתוס השיבה כמובן מאליו, אלא פורצים בצורות שונות את האופן שבו אתוס זה מסגר ותחם את המחקר.

כיווני מחקר וגישות חדשות לאחר ליסק ובעקבותיו

את מה שמתרחש בחקר ההגירה בישראל, ובייחוד במחקר על מהגרים דוברי רוסית מאז מחקרו של משה ליסק, נכון יהיה להבין מתוך ההקשר של הגישות התאורטיות השונות שהתפתחו בחקר ההגירה בעולם. ראשית, בתפנית הפנומנולוגית והפרשנית בשדה הגלובלי והישראלי של מדעי החברה והעניין ביכולת הסוכנות של יחידים וקבוצות לכוון את זהותם במשא ומתן מתמיד. השראה נוספת קיבל המחקר על המהגרים הרוסים גם מן הספרות שהתפתחה בעקבות התפרקותה של ברית המועצות והצמיחה עניין חדש בחיי היום-יום בברית המועצות ובהבנה "מלמטה" של האדם הסובייטי וזהותו. עוד התרחשות שיש לציין היא שמאז כתיבתו של ליסק מתחנך דור חדש של חוקרים "ילידים" דוברי רוסית, המתחילים לכתוב על עצמם. בצומת של שלוש המגמות האלה מתפתחות גישות וסגנונות מחקר חדשים, המתארים תופעות ומתמקדים בזירות בתוך שדה דוברי הרוסית בישראל, שנעלמו מן המחקר על "קליטת העלייה" שקדם להם. הגישה הראשונה שנציין היא גישה שניתן לכנותה תרבותית-היסטורית, בעלת ממד דיאכרוני מובהק. גם ליסק התייחס כמובן להקשר שהקבוצה הגיעה ממנו, אך הוא עשה זאת בעיקר דרך התבוננות בקהילה היהודית וכדי להבין את ה"כאן ועכשיו" הישראלי. לעומת זאת, הגישה הדיאכרונית רואה בהיסטוריה מטרייה תרבותית ה"מתורגמת לתבניות זהות", כלומר לסובייקטיביות האזרחית, האתנית והתרבותית של המהגרים, וניתן לזהות אותה בכתיבתם של דמיטרי שומסקי (2001, 2005) ואילנה גומל (2006). השיח ההיסטורי בכתיבתם תולה תופעות שונות בקרב הרוסים בישראל בעובדת היותם אנשים סובייטיים מאוד, בעברם כמיעוט יהודי נרדף ובטראומה ההיסטורית של החיבור בין השניים. באמצעות ההיסטוריה היהודית הסובייטית מוסברת ומובנת נטייה ימנית לאומית של דוברי הרוסית בישראל, יחסם למזרחים ולפלסטינים, דרכי החינוך שהם נוקטים, הצלחתו של ליברמן והצטיינותם במתמטיקה וכצלפים בצבא. בנימה ביקורתית, יש משהו דטרמיניסטי בגישה זו העשוי להחמיץ את הדינמיקה של המפגש בין הזהות ההיסטורית לבין החברה הישראלית ואת השינויים של אותה זהות במרחב הגלובלי הפוסט-סובייטי דובר הרוסית. ואכן חוקרים אחרים, כמו לריסה רמניק (Remennick, 2007), יצאו מנקודת מבט רחבה יותר וחקרו את המהגרים הרוסים בישראל לעומת מי שהגיעו לגרמניה ולארצות הברית.

נוסף על כך, החוקרים החדשים ערים יותר מליסק להטרוגניות העצומה בקולקטיב המהגר, ובייחוד ליהודים שהגיעו מן הרפובליקות המזרחיות (ברם, 2010). הם מפנים את מבטם גם לקבוצות מקצועיות ודוריות ומייחסים משקל רב להקשר המוסדי, הגאוגרפי והתרבותי של המפגש עם הישראלים – האוניברסיטה ועיריות הפיתוח, כיתות הגיור והאולפן, הצבא והקיבוץ. הם מנסים להבין את המציאות היומ־יומית של מפגש זה, למשל, דרך פרקטיקות של אוכל, זיכרון ויחסים בין־אישיים. התמקדות בזהויות ובאינטרקציה בהקשרים יום־יומיים מעלה תופעות ותובנות שקודם לכן נעלמו מן המבט המקרו־סוציולוגי.

מן הסתם, ליסק לא היה יכול לראות חלק מן התופעות שחקרו החוקרים החדשים, מפני שהוא חקר את הרוסים בשנים הראשונות לבואם. למשל, ההתפתחות של קול דורי ייחודי – המכונה דור וחצי – כקבוצה אקטיביסטית המסמנת זהות ותודעה של צעירים דוברי רוסית שהגיעו כילדים והתחנכו בישראל. חוקרים רבים עוסקים במופעי הזהות של דור זה ומפענחים את האסטרטגיות לניהול ההיברידיות התרבותית של הקבוצה, הנעה בעת ובעונה אחת בין השייכות הישראלית לבין השייכות הרוסית.

אם כן, המחקר לאחר ליסק מאופיין בעבודות המנסות להכיל את מורכבות היחסים בין העבר לבין ההווה של המהגרים, בין הסוכנות שלהם לבין כוחות מבניים קולקטיביים הפועלים עליהם, בין מטען תרבותי הנתפס כמקומי לבין מה שנתפס כמיובא וכזר. החוקרים מעתיקים את מבטם לאופן שבו המהגרים כפרטים וכקולקטיב עסוקים בפענוח של מערכת זו ומתמקמים בתוכה. בתהליך זה הם אינם מצטיירים כשחקנים חופשיים המנצלים את המערכת לטובתם, אלא הם פועלים בעצמם בתוך מערך של אתוסים תרבותיים, זיכרונות וזהויות היסטוריות. אין הבחנה ברורה בין מטען של מקומי לבין מטען של מהגר, והאינטגרציה אינה בהכרח דמיון למקומיים.

בתוך כתיבתו של דור זה מצויות גם העבודות של כותבות מאמר זה. הראשונה היא עבודתן של עדנה לומסקי־פדר ותמר רפופורט (2012) שבחנה תהליכי השתייכות של מהגרים באמצעות עבודת פענוח יום־יומית של האתוסים המקומיים המעצבים את מציאות חייהם החדשה. על־פי גישה זו, השתייכות מושגת לא מתוך אימוץ של המודלים המקומיים (כפי שהניח ליסק), אלא מעצם ההשתתפות של המהגרים בשיח התרבותי המקומי סביב אותם מודלים ועיצובם מחדש. המחקר מלמד שההשתתפות בשיח היא לעתים קרובות מתוך עמדה של התנגדות והצבת חלופות, והיא מצמיחה את מה שהחוקרות מכנות "השתייכות ביקורתית".

לצד גישה זו עומדת גם כתיבתה של יוליה לרנר (לרנר, 2012; Lerner, 2012) המציעה לראות את הרוסים בישראל כסובייקט פוסט־סובייטי ומפרשת את התמקמותם במושגים של תרגום תרבותי. לדבריה, יש להבין את הדינמיקה התרבותית של הרוסים בישראל בהקשר של מה שמתרחש בחברה הפוסט־סובייטית וכחלק ממנה, למשל, בתחום התפיסות הדתיות, האזרחיות והפוליטיות וכן בתחום של מודלים משתנים של הורות, מגדר ותפיסות העצמי. יתרה מכך, הם אינם רק חלק מן המרחב התרבותי

הפוסט־סובייטי, אלא גם שחקן פעיל בתפוצה הפוסט־סובייטית דוברת הרוסית בעולם. שתי התובנות של גישות אלו – האפשרות של שייכות והשתלבות הבנויות על ביקורת ואף על התנגדות, ומחוזות של זהות מחוץ להקשר הישראלי־יהודי המדי – נעלמו כאמור ממבטו המחקרי של ליסק.

המהלך הביקורתי המונע על־ידי אתגור המודל של "השתלבות-התבדלות" אינו עוצר כאן. עבודות חדשות שנכתבו בשנים האחרונות מסמנות את התגבשותם של כיווני מחקר חדשים על דוברי הרוסית בישראל. עבודות אלו מנסות לתפוס את המצב של הנזילות, הערער והעירוב של קטגוריות של שייכות וזרות ושל הכלה והדרה ביחסי כוח נוקשים. אגב אימוץ של תאוריות פוסט־קולוניאליות וגישות של זהות פרפורמטיבית, עבודות אלו מדגישות זהויות חדשות המקבלות משמעות דרך פרפורמנס של פרטיקות פעולה יום־יומיות, התחזות ומשחק.

עבודתה של ויקי אידזינסקי (2014) מציעה מבט חדשני על האופן שבו מהגרים רוסים התמקמו בפריפריה בישראל וחוו מפגש אינטנסיבי עם המזרחיות. העבודה עסקה בפענוח של חציית גבולות אתניים בקרב רוסים, המגולמת בפרפורמנס של צורות תרבותיות המזוהות עם מזרחיות. מכיוון דומה, אך שונה, מצויות שתי עבודות דוקטורט שנכתבו בשנים האחרונות ועוסקות ברוסים כ"מעורבים" מנקודת המבט של יהדותם: עבודתה של אילה קיסר־שוגרמן (2018) עוסקת בצעירים רוסים ממוצא יהודי מעורב שאינם מוכרים כיהודים בישראל, אך גם אינם מתגיירים, ועבודתה של יאנה פלדמן־זאיקה (2017) עוסקת ברוסים ממוצא יהודי מעורב, המוכרים כיהודים על־פי ההלכה בישראל (כי אמם יהודייה), אך ממשיכים לחוות ולהציג את עירובם בדרכים שונות מתוך התנגדות לתביעות להתבולל.

מבחינה אמפירית, עבודות אלו עוסקות בסוגיה שלִיסק (1994) כינה "השאלה הנעלמה" – סוגיית האי־יהודיות של מהגרים דוברי רוסית. מרתק שכבר בתחילת שנות ה־90 התייחס ליסק ל"שאלת האוכלוסייה הלא יהודית בקרב העולים". לדבריו, "דור שני של לא יהודים ייתקל בבעיות אישיות חריפות [...] אנחנו צפויים לפיצוץ של חבית נפץ זו, בהתפוצצות ברעש גדול, היא תגרום לנזקים בלתי הפיכים" (עמ' 267). מצד אחד, ליסק מזהה את הבעייתיות הטמונה בזהות היהודית ה"חסרה". מן הצד האחר, בניבוי הפיצוץ והשפעתו ההרסנית ליסק אינו מהרהר ואינו מערער על חוסר הסובלנות של החברה בישראל לנוכחותם של לא יהודים או יהודים למחצה, אלא מקבל אותה כמובנת מאליה. אמנם הוא מצביע על הבעיה, אבל הבעיה מצויה בקרב הסובייקטים הלא יהודים, ולא במערכת התרבותית והחברתית המוקיעה אותם מקרבה.

חלק מן התסריט של ליסק אכן התממש, ומה שהיה בגדר השאלה הנעלמה הפך כיום לשאלה מרכזית במחקר. ואולם, בניגוד לליסק, המחקר בנושא, למשל המחקר בשדה הגיור או המחקר על דוברות הרוסית באולפנות דתיות, עוסק באופן ביקורתי במוסדות המדינה לא פחות משהוא עוסק בהתמקמות הסובייקט הלא יהודי. כמו כן, המחקר החדש עוסק גם בתופעה שלִיסק לא צפה, והיא אולי התופעה המשמעותית ביותר בתודעה

התרבותית של המהגרים מברית המועצות – הם נעשים דתיים יותר, למשל מחקריהן של נלי אליאס ויוליה לרנר (Elias & Lerner, 2016) ושל לריסה רמניק ואנה פרשיצקי (Remennick & Prashizky, 2012) על חזרה בתשובה, על אימוץ של פרקטיקות דתיות ישראליות תרבותיות גם בלי לאמץ זהות דתית "ממש" וגם על התקרבות לדתות לא יהודיות בישראל.

מחקרים אלו מלמדים על תמונה רבת-פנים. הניכור ההולך וגובר שניבא ליסק וזיהה אותו עם הלא יהודים שבתוכם מתחלף בתהליך מורכב ורב-ממדי של התמקמות בתוך השיח האתנו-לאומי והדתי המתחזק בישראל. אמנם מיעוט קטן של המהגרים עדיין בוחרים להתגייר, אבל גם מיעוט בתוך דוברי הרוסית מזהים את עצמם כיום כלא דתיים או לא מאמינים. נוכחותו של דור חדש של דוברי הרוסית בולטת ביישובים חדשים ביהודה ושומרון, ואף יש יישובים שבהם הרוסים הם האוכלוסייה הדומיננטית. הפוליטיקאים דוברי הרוסית הבולטים הם חובשי כיפות או מצדדים בעמדות של הציונות הדתית.

המחקר הביקורתי על הדרה והכללה על בסיס אתנו-לאומי, על העמדה המעורבת ועל היחסים בין דת לבין לאום בתודעה ובפרקטיקה תופס כיום מקום מרכזי במחקר על הרוסים ובמחקר על הגירה בישראל בקשר ישיר למה שמתרחש בשיח הציבורי ובספרה האזרחית בישראל. כלומר, לעומת המצב בשנת 1995, כאשר שאלות אלו היו "השאלה הנעלמה", היום הן השאלה האקוטית והמדוברת ביותר בשיח הציבורי והמחקרי.

תמונת מצב זו מביאה אותנו לנקודה אחרונה באשר לשינויים במחקר, והיא היחס שבין סגנון המחקר לבין השיח התרבותי-חברתי-פוליטי שהמחקר נעשה בתוכו. רבות נכתב על כך שאת פועלו של החוקר יש להבין בתוך ההקשר ההיסטורי-חברתי שבתוכו ומתוכו הוא כותב, משום שרק התבוננות כזאת יכולה לייצר ביקורת הוגנת כלפי עמדותיו וטענותיו. במובן זה ראה ליסק את התמקמותם של דוברי הרוסית בשנות ה-90 מתוך עמדה ציונית מחויבת ואזרחות ביקורתית, לכן גישתו הייתה אמפתית, אכפתית ורגשית, מצד אחד, וגם ממסדית, מן הצד האחר. חשיבתו על המהגרים הרוסים בישראל מעוגנת רק בהקשר הישראלי-יהודי, ותובנותיו חזרו לשם והוסיפו ביקורת והמלצות. כמו בנושאים אחרים בחברה הישראלית שחקר, במחויבותו לפענוח המקרה הישראלי טמונה המגבלה וגם התרומה של עבודתו.

מקורות

אידוניסקי, ו' (2014). להפוך לישראלי, להפוך למזרחי? הבניה חברתית של אתניות, אסימילציה מפוצלת וגיבוש זהות מקומית פרגמטית בקרב צעירים דוברי רוסית בפריפריה הישראלית (עבודת מ"א). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

ברם, ח' (2010). תהליכי נראות, סוכני נראות וקטגוריזציה חברתית: עיצוב היחס כלפי עולי קווקז, 1966-1989. בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפפורט (עורכות), נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג (עמ' 237-273). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

גומל, א' (2006). אתם ואנחנו: להיות רוסים בישראל. אור יהודה: כנרת זמורה ביתן. לומסקי־פדר, ע' ורפופורט, ת' (2012). ישראלים בדרכם: סיפורי הגירה של צעירים מברית המועצות לשעבר. ירושלים: מאגנס.

ליסק, מ' (1994). הערות לשאלת האוכלוסייה הלא־יהודית בקרב העולים. יהודי ברית המועצות במעבר, 17(2), 265-267.

ליסק, מ' (1995). העולים מחבר העמים בין התבדלות לאינטגרציה. ירושלים: המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל.

ליסק, מ' (1999). העליה הגדולה בשנות החמישים – כישלוננו של כור ההיתוך. ירושלים: מוסד ביאליק.

ליסק, מ' ולשם, א' (עורכים). (2001). מרוסיה לישראל: זהות ותרבות במעבר. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

לרנר, י' (2012). מבוא: הכוח הפרגמטי של תרבות בהגירה. בתוך י' לרנר ור' פלדחי (עורכות), רוסים בישראל: הפרגמטיקה של תרבות בהגירה (עמ' 20-47). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פלדמן־זאיקה, י' (2017). היהודים־רוסים להלכה: אתניזציה, הכלה והדרה של מהגרים ממוצא מעורב. (עבודת דוקטורט). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

קיסר־שוגרמן, א' (2018). קירות שקופים: קטגוריות אתניות לאומיות בנרטיבים של זהות של צעירים דוברי רוסית – ממוצא יהודי מעורב בישראל (עבודת דוקטורט). באר שבע: אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

שומסקי, ד' (2001). אתניות ואזרחות בתפיסת הישראלים הרוסים. תיאוריה וביקורת, 19, 40-17.

שומסקי, ד' (2005). אוריינטליזם ואסלאמופוביה בקרב האינטליגנציה דוברת הרוסית בישראל. תיאוריה וביקורת, 26, 89-117.

- Elias, N., & Lerner, J. (2016). Post-Soviet immigrant religiosity beyond the Israeli national religion. In Z. Gitelman (Ed.), *The new Jewish diaspora: Russian-speaking immigrants in the United States, Israel, and Germany* (pp. 213-228). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Lerner, J. (2011). Russians in Israel as a post-Soviet subjects: Implementing civilizational repertoire. *Israel Affairs*, 17(1), 21-37.
- Remennick, L. (2007). *Russian Jews on three continents: Identity, integration and conflict*. Piscataway, NJ: Transaction.
- Remennick, L., & Prashizky, A. (2012). Russian Israelis and religion: What has changed after twenty years in Israel? *Israel Studies Review*, 27(1), 55-77.